

**Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin
Tədris Mərkəzi**

“Pul-kredit siyasəti və onun əsas funksiyaları”

mövzusu üzrə

TƏLİM MATERİALI

Dinləyicilər: Müsabiqə yolu ilə vergi orqanlarına sta müddətinə işə qəbul edilən əməkdaşlar;

Təhsilalma forması: Əyani

Tədris müddəti: 4 saat

Müəllif: Əliyev Aqşin

Tədrisin məqsədi – Pul-kredit siyasətinin əsas tənzimləyici alət kimi funksiyalarının dinləyicilərə izah edilməsi. Monetar siyasətin əsas alətləri haqqında biliklərin verilməsi. Mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilən pul siyasətinin əsas istiqamətləri. Dövriyyədə olan pul kütləsi ilə müxtəlif iqtisadi parametrlər arasında asılılıqların təhlili.

Mündəricat

- 1. Pul-kredit siyasəti və onun əsas funksiyaları**
- 2. Müasir şəraitdə bank sisteminin fəaliyyəti**
- 3. Azərbaycanda pul-kredit sisteminin tənzimlənməsi istiqamətləri**
- 4. Nəzarət sualları**
- 5. Ədəbiyyat siyahısı**

1.Pul-kredit siyasəti və onun əsas funksiyaları

Makroiqtisadi siyasət adətən 2 istiqamətdə tətbiq edilir. Monetar və Fiskal. Hər qorunub saxlanması məqsədi ilə istifadə edilir.

Monetar siyasət likvidlik tələsində effektivdir.

Bu zaman qeyri ənənəvi üsullar tətbiq edilir: dövlət istiqrazları almaqdansa, korporativ qiymətli kağızlar almaqla istehsalın artımını təmin edir ya da uzunmüddətli istiqrazlar alır və qısa müddətli istiqrazlarını satır.

Monetar siyasət (*ing. Monetary policy*) zamanı iqtisadiyyat pul və onun alətləri vasitəsilə idarə edilir və tənzimlənir. Monetar siyasətdən 19-cu ərsələrin sonlarından etibarən istifadə edilməyə başlanılıb. Bu

siyasət faiz dərəcəsinin iqtisadiyyata təsirinə əsaslanır və borc götürülən pulun qiymətini və pulun məcmu təklifini dəyişir. Monetar siyasət bunları idarə etmək üçün müxtəlif alətlərdən istifadə edir ki, bu da iqtisadi artıma, inflyasiyaya, işsizliyə və məzənnəyə təsir göstərir. Belə ki, əgər valyutanın buraxılışı bir mərkəzdən həyata keçirilirsə və ya iqtisadi subyektlər üçün pulu təmin edən bankların **mərkəzi banka** tabe olduğu nizamlaşdırma sistemi mövcuddursa, monetar siyasət (iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün) pul təklifini və faiz dərəcəsinə idarə edir. 1970-ci ildən bəri monetar siyasət ümumilikdə fiskal siyasətdən ayrı həyata keçirilir. Hətta bundan əvvəl Bretton Woods sistemi də dövlətin iki siyasəti ayrılıqda formalaşdırılmasını təklif edirdi. Modern dövrdə əksəriyyət ölkələrdə monetar siyasəti həyata keçirən müstəqil qurumlar (*ABŞ-da Federal Ehtiyatlar Sistemi, İngiltərə Bankı, Avropa Mərkəzi Bankı, Çin Xalq Bankı, Yeni Zelandiya Ehtiyat Bankı və Yaponiya Bankı*) mövcuddur. Ümumilikdə bu qurumlar **mərkəzi bank** adlandırılırlar və adətən maliyyə sistemindəki əməliyyatların düzgün və səlis həyata keçirilməsində də məsuliyyətlidirlər.

Monetar siyasətin növləri:

- **Daraldıcı siyasət** yeridilirsə, bu zaman pul təklifi azaldılacaq və ya az artırılacaq yaxud faiz dərəcəsi yüksəldiləcək.

- **Genişləndirici siyasət** zamanı isə, pul təklifi kəskin artacaq və ya faiz dərəcəsi azaldılacaq. Bundan əlavə, monetar siyasətin məqsədindən asılı olaraq aşağıdakı növləri var^[1]:
- **Yumşaq pul siyasəti.** Mərkəzi bank faiz dərəcəsinin aşağı salmaqla, iqtisadi artıma təkan verir
- **Neytral pul siyasəti.** Mərkəzi bank faiz dərəcəsinə dəyişiklik etmir. Beləliklə nə iqtisadi artım təşviq edilir nə də inflyasiya ilə mübarizə aparılır.
- **Sərt pul siyasəti.** Bu zaman faiz dərəcəsi yuxarı səviyyədə saxlanmaqla, inflyasiya azaldılır.

Monetar siyasətin alətləri:

Monetar siyasətin əsas alətlərindən biri **açıq bazar əməliyyatları**dır. Bu alət dövlət istiqrazlarının, şirkətlərin səhmləri və xarici valyutaların alınması və satılması ilə pulun miqdarı idarə edilməsinə səbəb olur. Bütün bu əməliyyatlar zamanı az ya da çox həcmdəki valyuta bazar dövriyyəsinə çıxır və ya dövriyyəyə daxil olur. Adətən qısa müddətli açıq bazar əməliyyatlarının səbəbi **qısa müddətli faiz dərəcəsinə** nail olmaqdır. Digər tərəfdən isə, bu əməliyyatlar hər hansı xarici valyutada (və ya qızıl) xüsusi mübadilə dərəcəsinə qoruyub saxlamağa xidmət edir. Monetar siyasətdə istifadə edilən digər əsas alətlərə isə aşağıdakılar daxildir:

- **Diskont faiz dərəcəsi,**
- **Məcburi ehtiyat norması,**
- **Mənəvi razısalma** (ing. *Moral suasion*),
- **Açıq ağız əməliyyatları** (ing. *Open Mouth Operations*)

Fiskal siyasət hökumətin dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərindən istifadə edərək iqtisadiyyata təsir etməsidir. Bu zaman istifadə edilən iqtisadi alətlərə xərclər, vergilər, borc misal ola bilər. Məsələn, istehsal potensial səviyyəsinə aşağı olduğu zaman dövlət xərcləri boş dayanmış resursların istifadəsinə yönəldilir. Dövlət xərcləri istehsaldakı bütün boşluğu doldurmamalıdır. Çünki multiplikativ effekt hesabına dövlət xərcləri iqtisadiyyata xərcləndiyindən daha çox təsir göstərir. Belə ki, əgər dövlət yol və körpü tikintisinə vəsait ayırırsa, bu istehsal yalnız körpünün dəyəri qədər artırmır, həm

də tikintidə çalışan işçilər öz istehlaklarını (və ya investisiyalarını) çoxaldır və istehsaldakı boşluğu doldurur.

Fiskal siyasət **sıxışdırıb çıxarma effekti** (*crowding-out*) ilə məhdudlaşır. Dövlət hər hansı layihə həyata keçirərkən nəzərə almalıdır ki, bu özəl sektor üçün çətinlik yaratmayacaq, yəni onların bu resurslardan istifadəsi məhdudlaşmayacaq. Sıxışdırıb çıxarma effekti o zaman baş verir ki, dövlət özəl sektorun görəcəyi işi həyata keçirir və əlavə istehsalı təmin etmir.

Fiskal siyasət **avtomatik tənzimləyicilər** vasitəsi ilə də həyata keçirilə bilər. Bu mexanizm vasitəsi ilə fizikal siyasətdə qərarın qəbul edilməsindəki gecikmənin səbəb olacağı mənfi effektlər minimum səviyyəyə endirilir. Bu tənzimləyicilərə misal olaraq, işsizliyin səviyyəsi artdıqca işsizlərə verilən müavinətlərin ümumi həcmi artmasını və gəlir azaldıqca vergi dərəcəsinin azalmasını göstərmək olar. İqtisadçılar adətən monetar siyasəti fiskal siyasətdən üstün tuturlar. Burada əsas iki səbəb var:

- Monetar siyasət müstəqil mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilməsi;
- Mərkəzi Banklar iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə fiskal siyasətə nisbətən daha çevik reaksiya verməsi.

İqtisadiyyat və siyasət elmində fiskal siyasət dövlət gəlirlərinin və xərclərinin köməyi ilə iqtisadiyyata təsir etmək üçün istifadə olunur. Keyns iqtisadi məktəbinə görə, dövlət vergilərin səviyyəsini (dərəcəsinə) və xərclərini dəyişdikdə bu məcmu tələbə və iqtisadi aktivliyə təsir göstərir. Fiskal siyasət biznes tsikllərində dəyişikliklər baş verdikdə iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün tətbiq edilir. Fiskal siyasətin iki əsas aləti olan vergilər və dövlət xərcləri dəyişdikdə, bu aşağıdakı makroiqtisadi göstəricilərə təsir edir:

- *Məcmu tələb və iqtisadi aktivliyin səviyyəsi;*
- *Yığım və investisiyalar;*
- *Gəlirlərin bölgüsü.*

Fiskal siyasət monetar siyasətdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, fiskal siyasət qanunvericilik aktı ilə tənzimlənən dövlət gəlirləri və xərclərindəki dəyişiklik vasitəsi ilə iqtisadiyyata təsir göstərir. Monetar siyasət isə mərkəzi bank tərəfindən pul təklifinə, faiz dərəcəsinə və məcburi ehtiyat normasına təsir etməklə bunu həyata keçirir.

Fiskal siyasətin 3 əsas növü vardır:

- **Neytral fiskal siyasət** adətən iqtisadiyyat tarazlıq hökm sürən zaman tətbiq edilir. Bu zaman dövlət xərcləri tam olaraq dövlət gəlirləri hesabına maliyyələşir və iqtisadiyyata neytral təsir göstərir.

- **Genişləndirici fiskal siyasət** zamanı dövlət xərcləri gəlirləri üstələyir. Bu siyasət adətən böhran dövründə həyata keçirilir.
- **Daraldıcı fiskal siyasət** həyata keçirilirsə, dövlət gəlirlərinin yalnız bir hissəsi xərclərə yönəldilir. Qalan hissə isə dövlətin daxili və ya xarici borclarının ödənməsinə yönəldilir.

Lakin, bu təsnifat aldadıcı ola bilər. Çünki, bəzən vergi dərəcəsinə və ya xərclərdə dəyişiklik edilmədiyi hallarda belə, iqtisadiyyatda biznes tsiklləri zamanı yaranan tərəddüdlər vergi gəlirlərinin və bəzi dövlət xərclərinin dəyişməsinə və büdcə kəsrinin yaranmasına səbəb ola bilər. Amma bu heç də siyasətdə dəyişiklik hesab olunmur. Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz “dövlət gəlirləri” və “dövlət xərcləri” adətən “dövrü olaraq tənzimlənən dövlət gəlirləri” və “dövrü olaraq tənzimlənən dövlət xərcləri” adlandırılır. Nəticədə, məsələn, dövlət büdcəsi iqtisadi tsiklin böyük bir hissəsində balansdırsa, bunu neytral fiskal siyasət hesab etmək olar.

Gəlirlərin formalaşma mənbələri:

Dövlət xərcləri hərbi və polisdən tutmuş təhsil və səhiyyəyə kimi xidmətlərə eləcə də, əhalinin az gəlirli hissəsinə ödənen transfertlərə yönləndirilə bilər. Bu xərclər bir çox **mənbədən** maliyələşə bilər:

- **Vergilər;**
- **Daxili və xarici borcların alınması;**
- **Dövlət rəsmi ehtiyatlarının xərclənməsi;**
- **Dövlət aktivlərinin satılması;**
- **Senyoraj** (ing. Seigniorage) (pul çapından əldə edilən gəlir);
- **Dövlət müəssisələrinin mənfəəti.**

2. Müasir şəraitdə bank sisteminin fəaliyyəti

Bank sistemi dövründə bank və kredit müəssisələrinin, kredit bazarında peşəkarlıq səviyyəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların məcmusu. Bank sistemi ümumi iqtisadi prinsiplərin (iyerarxiklik, peşəkarlıq, universallıq) və bu ölkənin tarixinə, siyasi sistemine, əhalinin mentalitetinə və s. xas olan xüsusi amillərin təsiri altında formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bank sisteminin təşkili və formalaşmasının böyük bir tarixi vardır. Belə ki, pul tədavülünün xarakteri və pul-kredit siyasəti xeyli dərəcədə hər bir konkret ölkənin bank sisteminin institusional xüsusiyyətlərindən asılıdır ki, bu da öz növbəsində tarixi, coğrafi, milli, iqtisadi, siyasi və s. bu kimi amillər kompleksinin təsiri altında formalaşır və inkişaf edir.

Bank sistemi - ölkədə tarixən formalaşmış və qanunvericilik baxımından möhkəm ixtisaslaşdırılmış kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili formasıdır. Bank sisteminin müasir modeli, bir qayda olaraq, ikili səviyyədən ibrətdir.

Bank sisteminin birinci səviyyəsi ölkənin Mərkəzi bankı ilə təmsil olunur. Bu emissiya bankı olmaqla dövlətin idarəetmə və İqtisadi siyasətinin xüsusi orqanı sayılır. Mərkəzi bank müstəqil sayılsa da dövlətin nəzarəti altında olan kredit təşkilatıdır. O, dövlətin pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsini və ölkənin bank sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nə parlament, nə də maliyyə nazirliyi bank sisteminə aid edilməsələr də onun fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərirlər. Banklar üzərində nəzarət idarəsi də bir qədər şərt daxilində bank sisteminə aid edilir. Məsələn, ABŞ- da bu, depozitlərin sığortası üzrə Federal korporasiya, Almaniyada banklara nəzarət üzrə Federal idarə, Fransada Milli Kredit şurası, Kredit müəssisələri və Bank komissiyası Komitəsi, İtaliyada Kreditlər və əmanətlər nazirliklərarası komitədir.

Bazar İqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq Azərbaycan dövlətinin İqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri bazarın tələblərinə adekvat bank-kredit sisteminin formalaşdırılması olmuşdur. Ümumiyyətlə, ölkədə fəaliyyət göstərən banklar bir və iki səviyyəli sistem şəklində təşkil oluna bilər.

Birsəviyyəli variant o vaxt real ola bilər ki, ya ölkədə Mərkəzi bank olmasın, ya da yalnız Mərkəzi bank olsun. Bu halda bank sistemi haqqında danışmaq olmaz. Sivilizasiyalı bazar İqtisadiyyatının ünsürü kimi bank sistemi yalnız ikisəviyyəli - Milli Bank, kommersion bankları ola bilər. Bu zaman Mərkəzi Bank ölkənin pul - kredit sisteminin başlıca həlqəsi kimi çıxış edir. Müasir dövlətin maliyyə sistemində Mərkəzi Bankın xüsusi yeri və rolu bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi və xarakteri ilə müəyyən olunur. Mərkəzi Bankın rolunun müəyyən edilməsi ikipilləli bank sisteminin formalaşdırılması üçün ilkin şərtidir.

İkipilləli bank sisteminin yaradılması zəruriliyi bazar münasibətlərinin - ziddiyyətli xarakteri ilə şərtlənir. Bir tərəfdən, onlar azad sahibkarlığı və şəxsi maliyyə vəsaitlərinin istifadəsini tələb edir ki, bu da aşağı səviyyənin ünsürləri - kommersion bankları ilə təmin edilir. Digər tərəfdən, müəyyən tənzimləmə, nəzarət və

məqsədemüvafiq təsir zəruridir ki, bu da Mərkəzi Bank şəklində xüsusi institut tələb edir. Pul - kredit münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirən Mərkəzi Bankın yaradılması azad sahibkarlığı saxlamaqla bazarın kortəbiliyinin qarşısını səmərəli şəkildə almağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Bankın sadalanan funksiyaları ölkənin bütün pul - kredit sisteminin və İqtisadiyyatın tənzimlənməsinə real zəmin yaradır. Belə ki, pul - kredit sisteminin tənzimlənməsi və bank nəzarəti Milli Bankın mühüm funksiyalarıdır. Bazar islahatlarının həyata keçirilməsinin ilk mərhələsində ölkənin Milli Bankının qarşısında həll edilməsindən islahatların uğuru daha çox asılı olan xüsusi vəzifələr dururdu. Bunlara birincisi, milli valyutaya inamın möhkəmləndirilməsi, ikincisi, antiinflasiya siyasətinin həyata keçirilməsi və milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin təmin edilməsi aiddir. Bu məsələlərin real uğuru Milli Bankın antiinflasiya siyasətinin ardıcıl həyata keçirilməsi imkanlarından, hazırlığından və qabiliyyətindən asılı idi. Bununla əlaqədar olaraq Milli Bankın müstəqilliyi, bankların restrukturizasiyası, onların ödəməqabiliyyətliliyinin bərpası və bazar şəraitində bank sisteminin tənzimlənməsi problemləri ön plana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Bank müstəqil olaraq pul-kredit siyasəti yeridən bir qurumdur. Bir çox dünya ölkələrində Milli Bank pul- kredit siyasətinin məqsədlərinin seçilməsi müstəqilliyindən məhrumdur və onlar hökumətlə birgə müəyyən edilir. Hökumətlə Milli Bankın məqsədləri

- İqtisadi artım və qiymət sabitliyi
- bir - biri ilə ziddiyyət təşkil etmədikdə belə, pul
- kredit siyasətinin istiqamətlərinin seçilməsi azadlığının olmaması arzu olunan

nəticələrə gətirib çıxarmır.

Monetar siyasətin vasitələrinin seçilməsində Milli Bankın müstəqilliyinin səmərəli pul - kredit siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Mühüm problem faiz dərəcəsinin və kreditlərin səviyyəsi üzərində Milli Bankın tam nəzarətinin olmasından ibarətdir. Söhbət Milli Bankın hökuməti kreditləşdirilməsindən gedir. Faiz dərəcəsi və kreditlərin səviyyəsi üzərində Milli Bankın tam nəzarəti halında büdcə kəsirini maliyyələşdirmək üçün hökumətin pul emissiyasından istifadə ehtimalının minimum olduğunu hesab etmək olar və ondan borcların maliyyələşdirilməsi sahəsində ölçülüb-biçilmiş siyasət gözləmək olar. Bu vəziyyətdə Milli Bank pul tədavülünə tam nəzarət edir və milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasına təminat verir.

Onu da qeyd edək ki, Milli Bankla hökumətin qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif modelləri mövcuddur və onların hər birinin müəyyən üstünlüyü və nöqsanı vardır. Buna

baxmayaraq əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Milli Bankın müstəqilliyi deklarativ xarakter daşımaz, ona pul-kredit sistemi üzərində nəzarəti real həyata keçirməyə və qəbul edilən qərarların məsuliyyətini daşımağa imkan versin.

Kommersiya bankları bank sisteminin ikinci səviyyəsini təşkil edir. Kommersiya bankları bank sisteminin əsas həlqəsidir. Müasir kommersiya bankları öz müştərilərinə (müəssisə və təşkilatlara, ev təsərrüfatlarına və s.) birbaşa xidmət göstərən banklardır. Bazar İqtisadiyyatı şəraitində kommersiya bankları İqtisadiyyatı pul resursları ilə etibarlı və vaxtında təmin etmək iqtidarında olmalıdır. Bu İqtisadi artımın mühüm şərtidir. Mülkiyyət formasından (dövlət, səhmdar, kooperativ) asılı olmayaraq onlar İqtisadiyyatın müstəqil subyektləridir. Müştərilərlə onların münasibəti kommersiya xarakteri daşıyır. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsas məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdir.

Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini sərbəst etmək və onları kapitala çevirmək funksiyasını yerinə yetirərək banklar depozit formasında əmanətləri və pul vəsaitlərini toplayır. Toplanmış əmanətlər müəssisələrə və sahibkarlara kredit vermək üçün bankların istifadə etdiyi borc kapitalına çevrilir. Borc alanlar vəsaitləri istehsalın genişləndirilməsinə, daşınmaz əmlakın və istehlak mallarının alınmasına yönəldir. Son nəticədə bankların köməyi ilə əmanət kapitala çevrilir.

Müəssisə, dövlət və ev təsərrüfatlarının kreditləşdirilməsi funksiyasının mühüm İqtisadi əhəmiyyəti vardır. Bank kreditləri hesabına sənayenin, kənd təsərrüfatının, ticarətin, İqtisadiyyatın digər sektorlarının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir ki, bu da istehsalın genişlənməsi ilə nəticələnir. Kommersiya bankları istehlakçılara uzun müddət istifadə olunan mallar əldə etmək üçün borclar verir ki, bu da onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Bəzən gəlirlər dövlət xərclərini ödəmir və ona görə də banklar hökumətin maliyyə fəaliyyətini kreditləşdirir.

Bankların İqtisadiyyata təsiri çox yüksəkdir. Banklar kredit verərək İqtisadiyyata və onun inkişafına kömək edir. Lakin bazar İqtisadiyyatına keçid dövründə bankların İqtisadi davranışı düzxətli deyil, daha mürəkkəb forma kəsb edir.

Müasir dövrdə kommersiya bankları bütün tip müştərilərin maliyyə tələbatlarını təmin etmək üçün müxtəlif əməliyyatlar (depozit hesabların aparılması, müxtəlif kreditlərin verilməsi, qiymətli kağızların alqı-satqısı, etibarnamə üzrə əməliyyatları, qiymətlilərin saxlanması və s.) yerinə yetirir.

Bunların nəticəsində kommersiya bankları təkrar istehsal prosesinin praktiki olaraq bütün həlqələri ilə daimi və sıx əlaqədə olur.

Müasir şəraitdə bank xidmətlərinin çoxalması və yayılmasını, artan rəqabəti,

tənzimlənməni, maliyyələşdirmə məsrəflərinin artmasını, texnologi təkmilləşməni və müasir elektron sistemlərin tətbiqinin genişlənməsini, bankların birləşməsini, böyüməsini və coğrafi genişlənməsini müasir bankların inkişaf meyilləri kimi xarakterizə etmək olar.

Bank sisteminin ikinci səviyyəsi adətən aşağıdakı institutlardan ibarətdir:

1. Dövlət bankları-dövlətə məxsus (Mərkəzi Banka, hökumətə, regional hakimiyyətə məxsus) səhmdar kapitalın nəzarət paketinə malik kredit təşkilatlarıdır. Bu kredit institutları daha çox və ya daha az sərt dövlət nəzarəti altında bank fəaliyyətini həyata keçirir, lakin yüksək etibarlılıq zəmanətinə malikdirlər. Ona görə də yüksək inam səviyyəsi əldə edirlər. Bütün və ya demək olar ki, bütün bank əməliyyatlarını həyata keçirən kredit müəssisələridir. Kommersiya və investisiya fəaliyyətlərini əlaqələndirməklə onlar ixtisaslaşmış banklara nisbətən daha çox sabitdirlər. Bu cür banklar 100-dən 300-ə qədər əməliyyat növləri yerinə yetirirlər

2. Universal kommersiya bankları praktiki olaraq İqtisadiyyatın bütün sferaları ilə əlaqədardırlar.

3. İxtisaslaşmış kommersiya bankları bir və ya bir neçə növdə bank fəaliyyətini həyata keçirirlər. Funksional, sahəvi, ərazi və texnologi ixtisaslaşma fərqləndirilir. Bir sıra ölkələrdə son vaxtlara qədər universal banklar yox idi. Qanunvericiliklə bank ixtisaslaşması təsdiq edilən ölkələr sırasına ABŞ, Kanada və Yaponiyanı aid edirlər.

İxtisaslaşmış banklar arasında investisiya bankları böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bunlar da qiymətli kağızların emissiyası və yerləşdirilməsinin təşkili funksiyalarını yerinə yetirirlər. Onlar öz resurslarını, öz qiymətli kağızlarını buraxmaq yolu ilə formalaşdırırlar. Investisiya bankları anderrayterlər rolunda çıxış edə bilirlər. Bunun üçün onlar firmanın qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsinin tam və ya cüzi olmaqla müvafiq mükafata görə öz üzərlərinə götürürlər və müvafiq risklər daşıyırlar. Investisiya bankı firmalara və dövlətə kreditlər verə bilər, lakin əmanət qəbul etmirlər və hesablaşma-kredit əməliyyatları aparmırlar.

Əmanət bankları (ssuda-əmanət bankları)-əhalinin əmanətlərini toplayır və istehlak ehtiyaclarına ssuda verirlər. Bu cür banklar həm özəl, həm də dövlət bankları olurlar. Əmanət banklarının bu forması Almaniya və Fransa əmanət kassaları şəklində son dərəcə inkişaf etmişdir. Bu banklar başlıca olaraq orta siniflə və yerli əhaliyə kredit verməklə aztəminatlı əhali ilə işləyirlər.

İpoteka bankları-daşınmaz əmlak girovu altında kreditlərin, daha doğrusu, ipoteka kreditlərinin verilməsində ixtisaslaşırırlar. Bu bankların resurslarının formalaşması uzunmüddətli qiymətli kağızların-ipoteka müqaviləsinə görə qoyulmuş daşınmaz əmlak

təminatlı girov vərəqələrinin buraxılışı vasitəsilə baş verir. Girov vərəqələri öz sinfinə görə kapital bazarının təsbit olunmuş faizinə malik qiymətli kağızlara aid edirlər. Həmin kifayət dərəcədə qiymətli kağızlar qiymətli kağızların təkrar bazarında satılır, yeni onları istənilən almaq və satmaq olar. İpoteka bankları dövlətin himayəsi və köməyi şəraitində fəaliyyət göstərirlər ki, bu da kredit risklərini xeyli aşağı salır.

Innovasiya bankları-elmi tədqiqatla bağlı uzunmüddətli proqramları kreditləşdirir. Bu zaman bank ekspertləri innovasiya layihəsinin perspektivliyini və bunun əsasında ssudanın həcmi, verilmə şərtlərini və qaytarılma müddətini müəyyən edirlər.

Innovasiya banklarının əsas tipi vençur bankları sayılır ki, bunlar da xüsusilə də riskli elmi-texniki layihələrin kreditləşməsi üçün yaradılır. Vençur bankının kreditlə resursları xeyli dərəcədə dövlətin hesabına (xüsusilə ABŞ-da) və firma və fərdi şəxslərin sponsor köməyi ilə (Yaponiya üçün xarakterikdir) formalaşır.

Sahəvi ixtisaslaşmış banklar-İqtisadiyyatın müəyyən sahə və sferalarının inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə formalaşır. Bu banklar əsasən mənzil tikintisi, aqrar sektor, kiçik və orta biznes, xarici ticarət, xarici investisiyalar üçün kreditlər verirlər. Onlar da, bir qayda olaraq, hərdən kifayət qədər xeyli kömək almaqla dövlətin himayəsi altında fəaliyyət göstərirlər.

1. Bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT) və ya bank tipli kredit müəssisələri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdirlər. Həmin kredit müəssisələri məcmu bank əlamətlərinin tərkibində tam kompleksdə olmasa da bir və ya bir neçə bank əlamətlərini həyata keçirən kredit müəssisələridir. BOKT təşkilatlanmanın xüsusi forması ilə səciyyələnir, yəni o, bir qayda olaraq, kooperativ başlanğıca (həm pay iştirakı ilə, həm də pay haqqı olmadan) əsaslanır. Payçılar sırasına konkret yerin sakinləri, şəhər, müəssisə, bir-birini şəxsən tanıyan insanlar daxildir.

Dinamiklik əlamətinə malik olmaqla yanaşı, bank həm də qapalı sistemdir. Belə ki, o öz fəaliyyətinin bir çox cəhətləri haqqında sirləri qoruyub saxlayır və qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hallardan başqa heç cür onların yayılmasına imkan vermir.

Bank sistemi özünü tənzimləyən bir sistem olmaqla ölkədə qeyri-stabillik və İqtisadi böhran hallarında istehsala uzunmüddətli investisiyaları məhdudlaşdırır, kreditləşmənin müddəti qısalır, bəzən də tam dayandırılır.

Ölkədə İqtisadi sabitlik formalaşan kimi banklar yenidən risklərin azalmasını hiss edərək topladığı faizlər hesabına mənfəət əldə edir.

Azərbaycan Respublikasının müasir bank sistemi keçid dövrü sistemidir. Bu sistem bazar modeli şəklində təzahür edərək iki pilləyə ayrılmışdır. Birinci pilləyə ölkədə emissiya, yəni pulun dövriyyəyə buraxılması, manatın sabitliyini təmin etmək, onun

alıcılıq qabiliyyətini və məzənnəsini tənzimləmək, kommersiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət etmək və s. vəzifələrini yerinə yetirən Milli Bank daxildir. İkinci pilləyə müəssisələrə, şirkətlərə və ev təsərrüfatlarına müxtəlif növ xidmətlər - kreditləşmə, hesablaşma, kassa, valyuta və s. əməliyyatları göstərən çoxsaylı müxtəlif formalı banklar daxildir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda çoxlu sayda kommersiya bankları yaranmış, onların sayı 1993-cü ildə 171, 1994-cü ildə 211, 1995-ci ildə 240, 1996-cı ildə 180 olmuşdur. Bu banklar iri kapitalla malik olmadıqlarından İqtisadi həyatda əhəmiyyətli rol oynaya bilməmişlər. Onların çoxu həm rəqabət, həm də nizamnamə kapitalını lazımi səviyyədə toplaya bilmədikləri və digər səbəblərdən sıradan çıxmış, 2016-cı ilin əvvəlinə onların sayı 34-ə enmişdir. Bazar İqtisadiyyatında əhalinin hər 100000 nəfərinə 10-50 bankın düşməsi normal səviyyə hesab edilir.

Azərbaycanın bank sistemi keçid dövrünü yaşayır. Bu sistemdə eyni zamanda həm institusional siyasət, həm də onun özünün transformasiyası həyata keçirilir. Hal-hazırda sistemin fəaliyyətində bazar əlamətləri görünə də, o, hələ tam inkişaf etməmişdir. Perspektivdə bank sisteminin üsürləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi tam şəkildə bazar İqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Belə bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, Bank sistemi keyfiyyət baxımından qiymətləndirilərkəntəkcə onun nə səviyyədə kapitalla malik olması deyil, onun istehsala sərmayə qoyuluşu, göstərilən xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət səviyyəsi və eləcə də İqtisadi proseslərə təsir dərəcəsi nəzərə alınmalıdır.

3. Azərbaycanda pul-kredit sisteminin tənzimlənməsi istiqamətləri

Bazar İqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkənin Milli Bankı düzgün monitar siyasətin həyata keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, Milli Bank monitar siyasəti öç

istiqamətdə aparır. Belə ki, pul təklifinə nəzarət, faiz dərəcəsinə nəzarət bank krediti həcmələrinin səmərələşdirilməsi istiqamətlərində həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə aparılan bank sisteminin islahatlarına uyğun olaraq daha yüksək uzunmüddətli faiz dərəcələrindən başqa hökumət daha hansı yolla bankları kreditləşmə həcmələrini artırmaqdan və müvafiq olaraq daha aşağı likvidlik əmsalını yerinə yetirməkdən saxlaya bilər. Bunun üçün pula uzunmüddətli tələbin qarşısı alınmalıdır. Ona görə ki, tələb adətən uzunmüddətli faiz dərəcələrinin yüksək səviyyədə saxlanmasına səbəb olur. Lakin bu tədbir də öz növbəsində valyuta məzənnəsini yuxarı qaldırmaqla firmaların ixrac fəallığını çətinləşdirir.

Xaricdən vəsaitlərin axını yalnız o halda meydana çıxıb bilər ki, hökumət dünya valyuta bazarında milli valyutayı satmağa davam etməklə valyuta məzənnəsini tarazlıq səviyyəsindən aşağı saxlamış olsun. Hökumət bunu üçün müddət ərzində edə bilmədiyindən bu, pul kütləsinin həddən artıq artımının uzunmüddətli mənbəyi ola bilməz.

Bir qayda olaraq hökumət borclanmaları pul təklifinin artmasına gətirib çıxarma meylinə malikdir. Bunu aradan qaldırmaq üçün dövlət sektorunun vəsaitlərə xalis tələbatı(PSNCR) istiqrazların satış hesabına maliyyələşdirilməlidir. Bu, bank sektoru tərəfindən aktiv olaraq alın bilən və pul təklifinin artmasına kömək edən veksellərə qarşı yönəlmişdir. Lakin əlavə istiqrazları satmaq üçün hökumət daha yüksək faiz dərəcələri təklif edə biləcəklər. Bu, özəl sektorda faiz dərəcələri üçün sarsıdıcı nəticələrə malik olacaqdır. Beləliklə, dövlət borclanmaları özəl sektorun borclanmalarını və investisiyalarını sıxışdıracaqdır. Əgər hökumət pul kütləsinin artımını azaltmaq və bununla da maliyyə sıxışdırılmasının effektindən qaçınmaq istəsə, onda o, buna müvafiq olaraq PSNCR-in səviyyəsini azaltmalıdır. İngiltərədə 1980-ci ildə öz yüksək nüfuzunun zirvəsinə çatmış monetaristlər təsdiq edirlər ki, hökumətə öz ortamüddətli və uzunmüddətli pul-kredit strategiyasının mərkəzi hissəsində PSNCR-də ixtisarlara aparılması vacibdir. Bu yalnız dövlət xərclərinin ixtisarına (vergilərin artmasının əksinə) səbəb olduğuna görə deyil, həm də İqtisadiyyatın ictimai sektoruna nisbətən özəl sektorun payını artırmaq baxımından pul təklifi artımının məhdudlaşdırılması vasitəsi olduğuna görə arzuolunan təklifdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, monetaristlər məhz özəl sektora istehsalın və məşğulluğun uzunmüddətli artımının başlıca mənbəyi kimi baxırlar. Böyük Britaniyada 1980-ci ildə mühafizəkarların hökuməti tərəfindən qəbul edilən ortamüddətli maliyyə strategiyası məhz yuxarıda qeyd edilən tədbiri həyata keçirməyə cəhd etdi. Pul kütləsi artımı üçün məqsədli oriyentirlər müəyyən etməklə o, həm də PSNCR ÜDM-dən faizlərlə kontral rəqəmlər verdi.

Dünya təcrübəsində pul təklifi üzərində nəzarətə aşağıdakı iki yanaşma

mövcuddür. Birincisi, bank sistemində likvidlik səviyyəsini dəyişməkdən ibarətdir ki, bunun da əsasında kredit yaradılır. Məsələn, tutaq ki, banklar 10%-lik sət nəğdlik əmsalı ilə fəaliyyət göstərir və yalnız iki aktiv növünə: nəğd pul və kreditə malikdirlər. Həmçinin fərz edək ki, hakimiyyət banklarda nəğd pulun həcmi 1 mln. manat azaltmaq iqtidarındadır. Belə ki, bank multiplikatoru 10-a ($=1/\text{nağd vəsaitlərin əmsalı}$) bərabərdir, kreditlər 9 mln. manata qədər, pul təklifi isə müvafiq olaraq 10 mln. manata qədər ixtisar olunmalıdır.

İkinci yanaşma ehtiyatların həcmi depozitlərə nisbətini dəyişməklə bank multiplikatorunun kəmiyyətini dəyişdirməkdən ibarətdir. Beləliklə, əgər bank multiplikatorunu azaltmaq mümkün olarsa, onda istənilən bu ehtiyat bazasında kreditin həcmi də ixtisar olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bankların etibarlı və sağlam fəaliyyətinin təmin edilməsinə nail olmaq üçün onların zəruri həcmdə resurslara malik olması son dərəcə vacibdir. Etibarlı bank sisteminin formalaşması zəruriliyi isə manatın sabitliyinin təmin olunması, rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının azalmasına imkan verilməməsi, bank əmanətçilərinin maraqlarının müdaiyə olunması, eləcə də etibarlı hesablaşma sisteminin və kassa xidmətinin təşkili ilə şərtlənir.

Ölkədə pul tədavülü mexanizmini formalaşdırarkən əsas məsələ İqtisadi artımın təmin edilməsi üçün ölkə İqtisadiyyatına nə qədər və hansı pulların lazım olmasını müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu zaman pul kütləsi artımının tənzimlənməsinin və maliyyə-pul sisteminin fəaliyyətinin məqsədli istiqamətlərinin seçilməsi əsas xətt kimi götürülməlidir. Son illərin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasının təhlili göstərir ki, pul kütləsi həcmi İqtisadiyyatın tələbatına uyğunluğu problemini həll etmədən İqtisadi artımın dayanıqlı olması problemini də sona qədər həll etmək mümkün deyildir. Lakin belə bir arqument gətirmək olar ki, əmtəə-pul tarazlığının təmin edilməsi üçün pul kütləsinin həcmi bütün əmtəə və xidmətlərin dəyərinə uyğun olmalıdır, yəni dövriyyədə əmtəə və xidmətlərin dəyəri həcmində pul olmalıdır. Elə bu müddəadan da başlıca paradoks yaranır. Əgər pul kütləsi qiymətlərin artım sürətinə uyğun nisbətlərdə artırılarsa, onda İqtisadi mexanizm sürətlə hiperinflasiya spiralına daxil olacaqdır. Lakin dövriyyədəki pulun həcmi artırılmazsa, onda aşağı inflyasiya şəraitində istehsalın uzunmüddətli və dərin tənəzzülü baş verəcəkdir. Milli bank tədavül üçün zəruri olan pul kütləsinin (miqdarının) düzgün müəyyən edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Tədavül üçün zəruri olan pul kütləsinin (miqdarının) pul tarazlığı düsturu aşağıdakı kimidir:

$$MV=PY$$

burada P- qiymət indeksi, Y- məhsul həcmi; V- dövriyyə sürəti.

Pulun miqdar nəzəriyyəsinə, daha dəqiq desək, mübadilə tənliyinə görə pul kütləsi pulun dövriyyəsi sürətindən asılıdır: bütün digər bərabər şəraitlərdə (qiymətlərin səviyyəsi və ÜDM-in real həcmi) pulun dövriyyə sürəti nə qədər yüksək olarsa, illik ÜDM istehsalına xidmət üçün bir o qədər az pul kütləsi lazım olacaqdır.

Dövriyyə sürəti özündə il ərzində pul kütləsi dövrlərinin sayını əks etdirir və hər bir dövr gəlirlərinin xərclənməsinə xidmət edir. Ona görə də P. Samuelson belə hesab edir ki, pulun dövretmə sürəti gəlirin dövretmə sürətini göstərir. Pulun dövriyyə sürəti maliyyə sistemindəki fasilələrdən, gələcək vərdiş, mülahizə və məqsədlərdən, eləcə də müxtəlif təşkilat növləri və müxtəlif gəlirli əhali qrupları arasında pul kütləsinin bölüşdürülməsindən asılı olaraq dəyişir.

Pulun dövriyyə sürəti amillərinin çoxluğu və onların qarşılıqlı asılılığı haqqında İqtisadi ədəbiyyatda çoxlu mübahisələrə rast gəlinə də qeyd etməliyik ki, bu göstəricinin dinamikasına xeyli sayda tək cəmi obyektiv deyil, həm də subyektiv amillər təsir göstərir. Beynəlxalq müqayisələrdə pulun dövriyyə sürəti müəyyən vaxt, məsələn, il ərzində pul vahidi ilə xidmət göstərilən transaksiyanın miqdarı (daha dəqiq desək, ÜDM vahidinin miqdarı) kimi müəyyən edilir.

P. Samuelson ABŞ-ın statistik məlumatları əsasında pulun dövriyyə sürətinin dinamikasını tədqiq edərək aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: "Tarixən müşahidə olunur ki, uzun müddət ərzində V, yəni pulun dövriyyə sürəti real gəlirin artımı həddində bir qədər aşağı düşməklə azaldıcı amil kimi çıxış edir. Qısamüddətli dövrü tərəddüdlər ziddiyətli xarakterə malikdir. Belə ki, istehsal və real gəlirlər artdıqca bir qayda olaraq, V də qısa müddət ərzində qalxır; istehsal azaldıqda isə V də enir".

M. Fridmen öz tədqiqatlarında ABŞ üçün daha qəbul edilən pul kütləsinin artım templərinə pul dövriyyəsi sürətinin bir qədər aşağı salınması nöqtəyi-nəzəri meyindən yanaşmışdır. Onun fikrincə, ABŞ və bəzi Qərbi Avropa ölkələri üçün pul kütləsinin orta illik artım tempi 4- 5% cuvarında götürülməlidir. İqtisadçı alim konkret olaraq ABŞ üçün real ÜDM artımını 3% və pul kütləsinin dövretmə sürətinin bir qədər azaldılmasını təklif etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda monetizasiya səviyyəsi (0,7%) İqtisadi təhlükəsizliyin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən astana kəmiyyətindən (50%) xeyli (43,3 faiz bəndi) geri qalır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, pul kütləsinin ÜDM-ə nisbətinin müvafiq təhlükəsizlik indikatorundan xeyli aşağı olması İqtisadi

proseslərin gedişində xoşagəlməz halların formalaşması mənbəyi kimi çıxış edir.

2016-cı ildə isə pul gəlirləri 45395.1 mln man olmaqla 2015-ci illə (41744.8) Banklar tərəfindən 2016-cı il ərzində 445.4 mln. ABŞ dolları xalis valyuta satışı həyata keçirildiyi halda, 2017-ci ildə 26.5 mln. ABŞ dolları xalis satış həyata keçirilmişdir ki, bu da manatın məzənnəsinin sabitliyi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda xarici valyutanın nağd və qeyri-nağd satış məzənnəsinə rəsmi məzənnəyə nəzərən qoyulmuş limit ($\pm 4\%$) də 12 yanvar 2017-ci il tarixindən götürülmüşdür.

Bununla yanaşı, manatın xarici dönerli valyutalara nisbətən məzənnəsinin müəyyənləşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin görülməsi, habelə, əhalinin mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq və sərbəst pul kütləsini daşınmaz əmlak bazarına yönəltmək məqsədilə ipoteka kreditinin yaradılması və inkişafı üzrə dövlət proqramının işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, ölkədə həyata keçirilən alqı-satqı əməliyyatlarında, o cümlədən ticarət şəbəkələrində xarici valyutalarla hesablaşmaların qarşısını almaq məqsədilə hüquqi, inzibati və təşkilati tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkədə İqtisadi artım sürətinin dayanıqlı olmasını təmin etməyin əsası ÜDM- in pul kütləsinin həcminə uyğunluğunun tənzimlənməsindən ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyədəki pul kütləsi həcmnin dəyişməsinə ani müddətdə reaksiya verən qiymətlərin nəzarətsiz yüksəlişi şəraitində pulun dövretmə sürətinin nizamlanması tədbirləri yalnız qısamüddətli səmərə verə bilər. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, İqtisadi artım yalnız tədiyəqabiliyyətli tələbin səviyyəsinin əmtəə təklifinə uyğunluğu şəraitində mümkündür. Əgər tələb davamlı olaraq təklifdən geri qalarsa, onda bizim son vaxtlar şahidi olduğumuz əmtəə təklifi də ixtisar olunacaqdır.

Odur ki, ölkədə pul kütləsinin tənzimlənməsi və dövlətin maliyyə-pul sisteminin təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün pul tədavülünün normallaşdırılması, ölkədaxili qarşılıqlı ödəməmələrin "bağlanması", mərkəzdə və yerlərdə səmərəli və dayanıqlı fəaliyyət göstərən kredit- hesablaşma bazasının yaradılması və İqtisadiyyatın monetizasiyası sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

4.Nəzarət sualları:

1. Devalvasiyanın nəticələrini aradan qaldırmaq istiqamətində Mərkəzi Bankın siyasətini təhlil edin.
2. “Üzən məzənnə” rejiminin mahiyyəti nədir və üstünlüyü nədən ibarətdir?
3. Makroiqtisadi siyasətin mahiyyəti nədir və hansı istiqamətlərdə tənzimlənilir?
4. İqtisadiyyatın pul və onun alətləri vasitəsilə tənzimlənməsi necə adlanır və onun hansı növləri vardır?
5. Monetar siyasət hansı alətlər vasitəsilə tənzimlənilir?
6. Hökumətin dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərindən istifadə edərək iqtisadiyyata təsir etməklə həyata keçirdiyi makrosiyasət necə adlanır və hansı alətlər vasitəsilə tənzimlənilir?
7. Sıxışdırıb çıxarma effekti (*crowding-out*) nədir və mahiyyəti nədən ibarətdir?
8. İqtisadçılardan fikrincə, monetar siyasətin fiskal siyasətdən üstün olma səbəblərini açıqlayın və fikrinizi əsaslandırın.
9. Fiskal və monetar siyasəti müqayisəli təhlil edin, fərqlərini açıqlayın.
10. Dövlət gəlirlərinin formalaşma mənbəyinə nələr daxildir?
11. Mərkəzi Bankın fəaliyyətini təsvir edin və onun funksiyalarını izah edin.
12. Kommersiya banklarının iş prinsipini, yaranma mahiyyətini izah edin və hansı institutlardan ibarət olduğunu sadalayın.
13. Pul kütləsi nədir və o, necə hesablanır?
14. 2015-ci il devalvasiyasının baş vermə səbəblərini izah edin.

5. Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://www.cbar.az/>
2. N. Qreqori. Menkyu Ekonomiksin prinsipləri. Bakı 2014
3. Курс экономической теории. Учебник. Коллектив авторов. – Киров АСА – 2015
4. Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Ricard Stars Makroiqtisadiyyat . Bakı ,2015

5. <http://banknews.az/azerbaycanda-pul-kredit-siyaseti/#>
6. <http://banco.az/az/news/merkezi-banklarin-pul-kredit-siyaseti>
7. İqtisadi nəzəriyə . Makroiqtisadiyyat 1,2 . Bakı 2009
8. John Sloman Essentials of Economics .